

E. GENDROLIS

NATŪROS IR KULTŪROS SAŲEIKA: KAS KĄ?

Straipsnyje aptarsime tik kai kuriuos šios sąveikos aspektus pasisavinamojo ir paprasto (ankstyvojo ir dabartinio) gamybinio ūkio sąlygomis*. Šios sąveikos analizė, manau, leis konkrečiau suprasti visuomenės raidą, jos priežastis, praeities ir dabarties kultūrų įvairovę.

KULTŪROS RAIDOS BENDROSIOS TEORIJOS

Paprastai bendrosios socialinės teorijos skiria nepakankamą dėmesį gamtinės aplinkos įtakai visuomenės gyvenime. Pripažįstama, kad gamtinė aplinka turi įtakos gamybai, jos kryptims, darbo pasidalijimui, ir pasitenkinama bendrąja išvada, jog ši aplinka nepaaiškina gamybos prigties, jos istorinio kitimo. Tegu bus taip. Tačiau negalima besąlygiškai sutikti su teiginiu, kad apie vienos ar kitos visuomenės išsivystymo lygį negalima spręsti iš gamtinės aplinkos ypatybių, lygiai kaip ir su teiginiu, kad demografiniai faktoriai patys savaime nepaaiškina ekonominės visuomenės būsenos ar jos kitimo. Tipiški šiuo atveju yra G. E. Svensono (G. E. Swanson) samprotavimai. Jis sako, kad gamtos pakitimai, kilę ne iš žmogaus veiklos, gali sukelti socialinės struktūros kitimus. Klimato, topografijos, gamtos išteklių pakitimai, ligas sukelian-ty organizmai dažnai turį socialinius padarinius, bet tų padarinių pobūdis priklauso nuo socialinės struktūros, lygiai kiek ir nuo pakitimų gamtinėje aplinkoje. Gamtinė aplinka gali likti pastovi, o socialinė struktūra kinta dėl visuomenės technikos ir technologijos pažangos. Todėl apibendrinus esą galima sakyti, kad „(..) gamtinė aplinka santykiškai retai, dažnai nežymiai ir visada netiesiogiai skatina socialinį kitimą, bet santykiškai dažnas ir didesnis yra jos poveikis visuomenių ir bendruomenių kitimo ir vystymosi kryptčiai bei jų savitarpio santykiams“¹.

* Pasisavinamasis ūkis — tai medžioklė, žvejyba ir rankiojimas; gamybinis ūkis — žemdirbystė ir gyvulininkystė.

¹ Swanson G. E. Social Change.— Berkeley; Glenview; Illinois; London, 1971.— P. 23—25.

Bendroji išvada lyg ir nekelia abejonių, tačiau, būdamos pernelyg abstrakčios, tokios teorijos nepritaikomos konkrečių socialinių procesų tyrimui. Tai galima sakyti apie kadaise vos ne visuotinę pripažinimą turėjusią evoliucionizmo teoriją, apie pusę amžiaus plėtotą T. Parsonso struktūrinį funkcionalizmą, kuris dabar vertinamas tik kaip bendroji visuomenės mokslų sistematika, pateikianti sąvokas, apibrėžimus, klasifikaciją ir aprašymo schemą, tačiau negalinti pretenduoti į teorijos rangą, ir kitas. Visos iki šiol sukurtos bendrosios socialinės teorijos paprastai konstruojamos remiantis europietiškos arba Vakarų kultūros evoliucijos modeliu. Europocentriška ir teleologinė pati evoliucijos samprata — tai „materijos ir sąmonės vystymosi procesas, pasižymintis tuo, kad jų formos tobulėja, iš žemesnės pakopos kylama į aukštesnę. Šia prasme evoliucija sutampa su *pažanga*. Priešingos krypties vystymosi atveju evoliucija sutampa su *regresu*“². Esminis evoliucijos bruožas — tobulėjimas ir pažanga. Korektiškiau, mano nuomone, apibrėžiama biologinė evoliucija: „Biologinė evoliucija — lėtas, negrįžtamas ir tam tikru mastu kryptingas gyvosios gamtos istorinis vystymasis, kurio metu kinta populiacijų genetinė sudėtis, formuojasi adaptacijos, atsiranda ir išnyksta rūšys, kinta biogeocenozės ir visa biosfera“³.

Teleologija paprastai vadinama idealistine pažiūra, pripažįstanti, kad viskas gamtoje yra tikslinga, kiekvienas vystymasis yra iš anksto numatytų tikslų įgyvendinimas, ji esanti nesuderinama su moksline gamtos reiškinių dėsningumo ir priežastinio sąlygotumo samprata. Iš anksto užsibrėžti tikslai būdingi tik žmonėms, bet jų tikslų įgyvendinimą nulemiaš objektyvus istorinis dėsningumas. Bet šiame dėsningume dažnai pasiepiamas teleologinis požiūris. Todėl teleologinėmis teisėtai reikia vadinti visas socialines ir biologines teorijas, kurios bando atrasti evoliucijoje slypinčią kryptį — vidinę ar išorinę jėgą, kuri šią kryptį daro būtiną. Tikrai evoliucinė teorija tokios krypties nežino. Vienalinijinės evoliucijos atstovai (E. Tailoras, H. Spenseris, L. H. Morganas, kuriam pritarė K. Marksas ir F. Engelsas, kiti žymūs mokslininkai) istorijoje matė kylančias pakopas (nuo primityvių medžiotojų ir rankiotųjų iki dabarties industrinių visuomenių), kurias perėjo ar turi pereiti visos visuomenės. Tokią istorijos sampratą lyg ir patvirtina archeologinės ir istorinės žinios: žemdirbystė ir gyvulininkystė tikrai atsirado po medžioklės ir rankiojimo, valstybės — po žemdirbystės išsivystymo, o industrinės visuomenės, — valstybėms išsivysčius. Gyvybės raida aiškina ma kaip pakopos, vedančios į žmogaus atsiradimą, o Vakarų industrinė visuomenė, be abejonių, laikoma kultūros evoliucijos viršūne. Visuomenės, nepasiekusios šios viršūnės, vieningai laikomos dėl vienokių ar kitokių priežasčių (gamtinės aplinkos skurdumo, rasių nelygiavertiškumo, kolonijinio išnaudojimo) sustabdytos natūralios raidos aukomis. Vienalinijinės evoliucijos modelis taip tvirtai užvaldė protus, kad dauguma

² Lietuviškoji tarybinė enciklopedija.— V., 1978.— T. 3.— P. 427.

³ Ten pat.

europiečių ir amerikiečių šventai tiki ir negali įsivaizduoti, jog galėjo būti kitaip. Įpratę žiūrėti į evoliuciją kaip į neišvengiamai kylantį procesą, neatsižvelgiame į skirtingus adaptacijos prie aplinkos būdus, sąlygojamus tos aplinkos skirtumų. Mums kultūros evoliucija yra laipsniškas žmogaus proto tobulėjimas, auganti gamtinės aplinkos kontrolė, nereguliuojamų lytinių santykių (promiskuiteto) pakeitimas monogamine šeima, laukinių ordų transformacija į socialinių sutarčių valdomą valstybę, prietarų, animistinių vaizdinių, politeizmo peraugimas į monoteistines religijas, maginio urvų meno išsivystymas į rafinuotą šių laikų literatūrą, daile, muziką ir pan.

Kultūros klasifikuojamos pagal pragyvenimo priemonių, pirmiausia maisto, įgijimo būdą, naudojamą technologiją. Primityviausia laikoma medžiotojų ir rankiotųjų kultūra, nes savo technologija jie mažiausiai pakeičia savo gyvenamą aplinką. Po jų eina ankstyvieji, arba primityvūs, žemdirbiai, kurie savo technika šiek tiek daugiau pakeičia gamtą. Intensity, ypač irigacinė, žemdirbystė laikoma žymia evoliucijos pažanga, nes aplinka kontroliuojama masinėmis technologinėmis priemonėmis. Šių laikų industrinės visuomenės laikomos civilizacijos viršūne, nes tiek pakeitė aplinką, kad be jokių ribų pasisavina viso pasaulio išteklius. Tačiau technikos sudėtingumas be išlygų nelaikytinas vieneteliu aplinkos kontrolės matu. Medžiotojai ir rankiotojai gana paprasta technika ir technologija neretai įgyja daugiau vienam žmogui tenkančių pragyvenimo priemonių ir tam sunaudoja mažiau laiko negu industrinės visuomenės. Mūsų technika ir technologija išnaikino ir toliau grėsmingai naikina biologines rūšis, didina eroziją, užteršė aplinką kenksmingomis gamybos atliekomis. Todėl pažanga pasirodė trumpalaikė, technines priemones būtina pakeisti mažiau aplinką griauančiomis priemonėmis.

Žmonės prie gamtos prisitaiko savo kuriamomis kultūros priemonėmis, jų pagalba įsisavina gamtos išteklius. Kultūra palaiko normalų visuomenės gyvenimą, reguliuoja jos struktūros elementų santykius, leidžia iš gamtinės aplinkos išgyti visuomenės gyvenimui būtinus išteklius. Kaip save reguliuojanti sistema, ji savo vidinę struktūrą iš anksto suderina su gamtine aplinka. Biologiniai organizmai prie aplinkos prisitaiko beveik vienodai, o toje pačioje aplinkoje gyvenančios kultūros gali skirtingai spręsti vienodas gyvybines problemas. Paprastai sakoma, kad kuo senesnė kultūra, tuo labiau ji priklauso nuo gamtinės aplinkos. Bet ar taip iš tiesų yra? Senovės žmonių, kaip ir dabartinių medžiotojų ir rankiotųjų, poreikiai buvo ir yra minimalūs. Dabartinių industrinių visuomenių poreikiai nepaprastai išaugo, joms reikia labai įvairių medžiagų, energijos šaltinių. Todėl ar nėra priešingai — ar šių visuomenių priklausomybė nuo gamtos netapo nepalyginamai didesnė?

Kultūros raida įvairiose geografinėse zonose vyko nevienodai. Šis nevienodumas stebimas dar iki šiuolaikinio žmogaus susiformavimo, o jį, be abejonės, sąlygojo gamtinė aplinka, jos kitimas. Esant visoms ki-

toms sąlygoms vienodoms, kultūros kitimą labiau skatina mažiau palanki ir kintanti negu santykinai pastovi ir palanki gamtinė aplinka.

Apie 99% žmonijos gyvenimo laiko užima medžioklė ir rankiojimas. Laikas nuo žemdirbystės atsiradimo sudaro tik 0,003% žmonijos istorijos, o nuo valstybės atsiradimo — tik apie 0,002%, nuo industrinės visuomenės atsiradimo — tik 0,00007%. Arba medžioklė ir rankiojimas prasiidėjo, tarkim, prieš 3 mln. metų, žemdirbystė — prieš 10 000 metų, industrinė visuomenė — prieš 200 metų⁴.

Teleologiškai aiškinama technikos pažanga. Filosofai, ekonomistai, istorikai į visuomenę žiūri kaip į uždara sistemą, kurios vidinė skatinančioji jėga yra savaiminis gamybos vystymasis. Gamyboje žmonės tobulina savo darbo įrankius; patobulinti darbo įrankiai didina žmonių kvalifikaciją, kuri savo ruožtu leidžia dar labiau patobulinti įrankius. Todėl atsiradusi gamyba negali nesivystyti. O tai reiškia, kad seniausiame akmens kirtiklyje slypi dabartinės ir būsimos technikos raidos kryptys ir galimybės. Tokia samprotavimų logika turi aiškiai pastebimą teleologinį pobūdį. Bet savaime besivystančia gamyba negalima paaiškinti jos raidos netolygumo. Visuomenė nėra uždara sistema, jos raida priklauso nuo konkrečių, taigi ir gamtinių sąlygų, kurios vienais atvejais gali palaikyti santykinį jos stabilumą, kitais — priverčia keistis. Į tai nepakankamai atsižvelgia bendrųjų schemų kūrėjai ir kritikuoja tuos, kurie visuomenės raidos netolygumą, jos kultūrų įvairovę bando aiškinti konkrečiomis ekologinėmis sąlygomis. Jie negali paneigti nenuginčijamo fakto, kad vėlyvajame paleolite, mezolite ir neolite skirtingų geografinių juostų ir regionų visuomenių raida ir tempai buvo skirtingi, didėjo žmonijos ūkio ir kultūros įvairovė. Ir neolito revoliuciją negalima apibūdinti vienareikšmiškai, vadovaujantis evoliucionistų pasiūlytomis stadijomis arba vien technologiniais kriterijais, tokiais kaip akmens šlifavimas ir grėžimas, kirvių, kaltų ir keramikos gamyba. Tokį kultūros raidos periodizavimo kriterijų paneigė archeologiniai radiniai. Priminsiu, kad Australijoje kirviai su šlifuotais ašmenimis buvo gaminami jau pleistoceno epochoje, Moravijoje, Dolni Vestonicės stovykloje, gamintos degto molio figūrėlės. Be to, kai kurios visuomenės, priskiriamos ankstyvojo neolito epochai, neturėjo nei molio indų, nei šlifuočių kirvių, žemesnėmis laikomos turėjo aukštesnėmis būdingus techninius įgūdžius. G. Čaildas ir jam pritarią neevoliucionistai neolitą apibūdina ne atskirais techniniais laimėjimais, o bendra visuomenės evoliucija — gamybinio ūkio atsiradimu. Bet ir toks kriterijus nėra tikslus, nes neolitui priklauso ne tik ankstyvieji žemdirbiai ir gyvulių augintojai, bet ir aukštesnieji medžiotojai ir rankiotojai, kurie savo socialine struktūra ir kai kuriomis kultūros formomis artimesni vieni kitiems negu likusioms medžiotojų ir rankiotojų grupėms (Šiaurės Amerikos šiaurės vakarų pakrantės, Aleutų salų, Kalifornijos gyventojai).

⁴ Greenwood D. J., Stini W. A. Nature, Culture and Human History. A biocultural introduction to anthropology.— New York, 1977.— P. 428.

Paprastai gamybinio ūkio atsiradimas laikomas neginčijama visuomenės raidos pažanga. Tačiau ar tokia neabejotina ši pažanga? Bent dabartiniai etnografų tyrinėjimai leidžia manyti, kad ankstyvieji žemdirbiai nebuvo pranašesni už medžiotojus ir rankiotojus. Medžioklė ir rankiojimas yra mažiau specializuoti negu žemdirbystė, jų socialinė struktūra daug lankstesnė, gali geriau prisitaikyti prie kintančios aplinkos. Ankstyviesiems žemdirbiams dažniau galėjo grėsti badas negu medžiotojams ir rankiotojams, be to, jų racionas pasidarė žymiai skurdesnis, augalinis maistas padidino angliavandenių kiekį, sumažėjo baltymų kiekių, skurdesnis tapo ir amino rūgščių turinys, todėl žmogaus organizmas darėsi mažiau atsparus infekcijoms, paplito lėtinės ligos, mažėjo fizinė jėga. Tokie buvo pradiniai gamybinio ūkio laimėjimai: jokia pažanga nebūna be praradimų.

Žinoma, intensyviai naudojant aplinką, iš to paties ploto gaunama daugiau maisto. Ilgainiui žemdirbystė sukėlė reikšmingus demografinius ir socialinius-ekonominius pakitimus — labai išaugo gyventojų skaičius, jų tankumas, atsirado didelės sėslios gyvenvietės. Tiesa, ir neolitui priskiriami medžiotojai, žvejai ir rankiotojai, vadinamieji derliaus rinkėjai, sukūrė sudėtingesnę socialinę struktūrą ir turtingesnę kultūrą, kur buvo ypač palankios aplinkos sąlygos, bet buvo „prišti“ prie jų, negalėjo plėstis, o gamybinis ūkis galėjo plėstis, išlaikyti didesnį gyventojų tankumą, didinti visuomeninį darbo pasidalijimą. Tačiau ne visos gamybinio ūkio kryptys tas galimybes teikė. Klajoklinė gyvulininkystė, kaip ir išvystytas pasisavinamasis ūkis, anksčiau ar vėliau pateko į aklavietę. Jis pagimdė ir ankstyvasias klasines struktūras. Bet kai tokių visuomenių tyrinėtojai pabrėžia, kad jos *tik tiek* pasiekė, išryškėja teleologinė jų nuostata: visuomenės vidinis tikslas yra iš ikiklasinės pereiti į klasinę, iš ikiindustrinės — į industrinę. Galingesnieji europiečiai gera valia ar prievarta visiems kitiems, nors ir skirtingais būdais, nurodo tik vieną kelią į šviesesnę ateitį, jėga seniai tapo tiesa ir teise. Net iš pašamonės gelmių prasismelkiantis etnocentrizmas neleidžia galvoti, kad buvo ar yra galimos ir kitokios kultūros raidos kryptys. Universalijų visuomenės raidos teorijų kūrėjai ir propaguotojai išreiškia tik universalus viešpatavimo siekius: kiekviena teorija kyla iš praktikos. Tačiau tokios teorijos nepaiso konkrečių visuomenių raidos ir ją sąlygojančių faktorių, todėl turi užleisti vietą specialiesiems tyrimams. Ateina laikas, kai ima griūti universalios schemos, atsiranda specialieji mokslai, o jų atsiradimas „<...> yra natūralus pažinimo pažangos kelias. Tuo keliu eidamas, pažinimas įgyja griežtumą ir tikslumą, o kartu — praktinį efektyvumą“⁵.

⁵ Lozuraitis A. Metodologiniai marksistinės socialinės filosofijos bruožai.— V., 1986.— P. 6.

KULTŪROS TYRIMO SPECIALIOSIOS KRYPTYS

Etnologų, kultūrinės ir socialinės antropologijos atstovų nepatenkina toks lyg iš paukščio skrydžio matomas, abstraktus ir konkrečiau nė vienos kultūros raidos nepaaiškinantis filosofų požiūris. Tiesa, ir jie, kaip ir archeologai, savo radinius interpretuoja bendrosios evoliucijos schemas pagalba (neandertaliečiai laikomi protingais žmonėmis, jų gyvenimo būdas aiškinamas Australijos čiabuvių gyvenimo pavyzdžiu). L. Binfordas sako, kad archeologija pateikia medžiagą tik apie kai kuriuos evoliucijos epizodus, o etnografiniai stebėjimai geriausiu atveju priskirtini santykiškai stabilių sistemų funkcionavimui. Nepaisant to, šie stebėjimai naudojami socialinių sistemų evoliucijai aiškinti. Archeologai istorikų ir etnografų pasiūlytus teorinius modelius pritaiko savo medžiagai interpretuoti. Todėl dažnai tokios interpretacijos yra grynai tautologiniai pratimai: archeologiniai radiniai pateikiami kaip įrodymas, kad bendrosios teorijos yra teisingos⁶.

Vienas iš bandymų išvengti per daug bendro vienalinijinio kultūros raidos aiškinimo yra Dž. Stiuardo suformuluota daugialinijinės kultūros evoliucijos koncepcija arba kultūros ekologijos metodas, kuriuo remiantis kultūros kitimas interpretuojamas kaip technologijos ir gamtinės aplinkos sąveikos procesas. Metodo kūrėjas sakė, kad, kol kultūros ekologijos procesai nebūsią suprasti daugelyje skirtingų kultūrų ir skirtingose pasaulio vietose, universalių procesų formuluotės būsiančios neįmanomos. Kritikai šį metodą paskubėjo pavadinti ekologiniu determinizmu, nors autorius ir pabrėžė, kad aplinkai teikiąs antraeilį ir pasyvų vaidmenį, nes ji galinti būti trukdančiu ar skatinančiu, bet ne kultūrą kuriančiu veiksnium.

Kultūros ekologijos metodu siekiama paaiškinti savitų kultūros bruožų ir modelių, būdingų skirtingoms pasaulio sritims, kilmę ir funkcionavimą, o ne nustatyti bendruosius principus, pritaikomus bet kuriai kultūrai — aplinkos situacijai. Empirinė analizė parodo, kad kultūros vystėsi daugeliu skirtingų linijų, todėl bendrąją kultūros evoliuciją reikėtų suprasti kaip daugialinijinį procesą. Ekologinis metodas — tai bandymas suprasti, kokie faktoriai kiekviename esamos situacijos tipe formavo savito visuomenės tipo vystymąsi. Šis metodas domisi ne aplinka per se, o technologija, kurią naudoja žmonės aplinkai įvaldyti. Technologija yra kultūros reiškinys, apibūdinamas istoriškai įgytais įrankiais ir žiniomis, kurie panaudojami aplinkos teikiams ištekliams įvaldyti, o patys ištekliai priklauso nuo kultūros, nes jie vertingi tik tada, kai technologija padaro juos prieinamus ir panaudojamus. Šiuo metodu siekiama paaiškinti, kad adaptacija prie aplinkos priklauso nuo technologijos, visuomenės poreikių, jos struktūros ir nuo gamtinės aplinkos tipo⁷.

⁶ Binford L. R. In Pursuit of the Past. Decoding the archaeological record.— London, 1984.— P. 194.

⁷ Steward J. H. Evolution and Ecology. Essays on Social Transformation.— Urbana., 1977.— P. 44.

Dž. Stiuardas pabrėžė, kad kultūrinės ekologijos metodas leidžia nustatyti esminius kultūrų skirtumus, sąlygojamus ypatingų adaptyvių procesų, kuriais kiekviena visuomenė sąveikauja su sava aplinka. Kiekvieno atskiro atvejo jis nelaiko unikaliu, bet platesnius apibendrinimus galima daryti tik empiriškai ištyrus kiekvieną visuomenę. Todėl, tyrinėjami labai įvairias visuomenes ir jų aplinkas, kultūros ekologai negali pasiūlyti nei specialių analitinių formulių, nei teorinių ar idealių kultūros kitimo modelių, nes apriorinių išvadų ar apibendrinimų negali būti⁸.

Dž. Stiuardo kultūrinės ekologijos metodas paskatino kritiškiau žiūrėti į vienalinį evoliucijos šalininkų siūlomus universalius apibendrinimus, atsižvelgti į specifines kultūrų raidos sąlygas. Neoevoliucionistai M. Salinsas ir E. Servisas, remdamiesi savo mokytojo L. Vaito idėjomis, pripažino dvejopą kultūros evoliucijos pobūdį, dvi jos tendencijas: adaptyvią modifikaciją, kurią skatina specifinės gamtinės ir socialinės aplinkos sąlygos, ir bendrąją kultūros pažangą, kuri matuojama visumine iš laisvos į kultūrinę būklę pakeista energija. Jie skiria specifinę ir bendrąją evoliuciją. Kiekviena sistema — biologinė rūšis, kultūra ar individas — padidina savo galimybes išlikti, efektyviau naudoja energiją, didindama adaptyvią specializaciją. Tai yra specifinė evoliucija. Bendroji evoliucija — tai kryptinga pažanga, kurioje žemesnės formos užleidžia vietą aukštesnėms. Specifinė evoliucija sukuria skirtingas rūšis, o bendroji — aukštesnes formas (pvz., žmogus yra aukštesnis už šarvuotį)⁹. Specifinės kultūros prisitaiko prie savo unikalios gamtinės ir kultūrinės aplinkos, dažniausiai didindamos specializaciją, o kultūra, kaip pasaulinis istorinis fenomenas, dažnai iš įvairumo pereina į vienodumą, nes labiau technologiškai išsivysčiusios grupės išplinta pasaulyje, išstumdamos mažiau pajėgias kultūras. E. Servisas, remdamasis biologinės evoliucijos analogija, suformulavo kultūros evoliucijos potencialo dėsnį: kuo labiau specializuota ir prisitaikiusi esamam evoliucijos etape kuri nors forma, tuo mažesnis jos potencialas pereiti į kitą evoliucijos etapą. Kitaip sakant, specifinė evoliucinė pažanga yra atvirkščiai proporcinga bendram evoliucijos potencialui¹⁰. Todėl mažiau prisitaikiusios kultūros turi didesnę galimybę vystytis negu specializuotos. Greitesnė evoliucinė pažanga vyksta ten, kur didesnis gamtinės ir socialinės aplinkos spaudimas. Žemdirbystė neatsiranda ten, kur medžiotojai ir rankiotojai turi palankias sąlygas, o ten, kur atsiranda nepritekliai ir konkurencija, kur nėra pastovaus, bet drauge ir konservatyvaus gamybos būdo. Šis dėsnis vadinamas potencialiu, o ne griežtai determinuotu. Tarp tyrinėtojų jis susilaukė plataus pritarimo.

Panašiu keliu eina ir tarybiniai kultūros evoliucijos tyrinėtojai, skirdami įvairius ūkio-kultūros tipus (ŪKT) ir istorines etnografines sritis

⁸ Ten pat.

⁹ *Sachlins M., Service E. R. Evolution and Culture.*— Ann Arbor, 1960.— P. 95.

¹⁰ Ten pat.— P. 97.

arba istorines kultūros sritis. Ūkio-kultūros tipai — tai istorijos raidoje susiformavę ūkio ir kultūros kompleksai, tipiški tautoms, skirtingos kilmės, bet gyvenančioms panašiomis geografinėmis sąlygomis ir turinčiomis panašų socialinės-ekonominės raidos lygį. Tautos gali būti toli viena nuo kitos, bet turėti panašius kultūros kompleksus, kurie atsiranda santykiaujant su gamta. Istorinės etnografinės sritys apima tam tikros teritorijos tautų grupes, nors ir skirtingos kilmės, bet siejamas bendro istorinio likimo, kaimynystės ir ilgo bendravimo. Skirtumas tarp ūkio-kultūros tipų ir istorinių etnografinių sričių tas, kad tautų, sudarančių vieną istorinę etnografinę sritį, grupė gali būti keleto ūkio-kultūros tipų ir, priešingai, tas pats ūkio-kultūros tipas gali būti būdingas pačioms įvairiausioms pasaulio tautoms — jie subordinuoti vieni kitiems¹¹.

Visuomenės ekonominės formacijos sąvoka pačiu bendriausiu laipsniu apibūdina visuomenės istoriją, darbo pasidalijimą, nuosavybės formų kaitą, o ŪKT leidžia tipologizuoti konkrečias istorines, tam tikruose pasaulio arealuose gyvenančias visuomenes, jų santykius su gamta gamybinių jėgų raidos, ūkio specializacijos ir kultūros specifikos požiūriu. Gamtinė aplinka daro įtaką kultūros būklei. Todėl priminsiu, kad visa planetos sausuma skirstoma į 13 juostų. Viena — ekvatoriaus, dvi — subekvatoriaus (Šiaurės ir Pietų pusrutuliuose), dvi — tropikų, dvi — subtropikų, dvi — vidurinės, dvi — subpoliarinės (arktinė ir antarktinė) ir dvi — poliarinės. Atsižvelgdami į žmogaus veiklos padarinius, geografiškai dabartinius gamtinius landšaftus skirsto į šešias grupes. Pirmajai grupei skiriami landšaftai, nepakeisti žmogaus (ledynai, poliarinės, aukštikalnių, dykumos sritys, draustiniai), nors negalima sakyti, kad jiems įtakos neturi industrinių visuomenių veikla. Antroji grupė — mažai pakeisti landšaftai, kur pagrindiniai gamtos ryšiai nepažeisti (racionaliai naudojami miškai, natūralios pievos, ganyklos, vandenvietės, nacionaliniai parkai). Trečioji grupė — pažeisti landšaftai, atsiradę ilgai ir neracionaliai naudojant teritoriją (antriniai miškai, dauguma savanų, krūmynai, retmiškiai, atsiradę dėl lydyminės žemdirbystės). Ketvirtoji — labai pažeisti landšaftai („blogos žemės“, pakartotinai uždruskėję ir užpelkėję plotai laistomų žemių zonoje, barchanai, judantys smėlynai, atsiradę dėl intensyvios gyvulininkystės ir pan.). Penktoji — kultūriniai landšaftai, kur gamtiniai ryšiai pakeisti dėl žemės ūkio veiklos (laukai, sodai, plantacijos, kultūrinės pievos, miško parkai, oazės aridinėje zonoje ir kt.). Šeštoji — žmogaus sukurti, dirbtiniai landšaftai (kaimų ir miestų gyvenvietės, pramonės centrai, energetikos ir transporto mazgai ir kt.)¹².

Karštoje, šiltoje ir iš dalies vidurinėje juostose dėl atmosferos cirkuliacijos ypatumų didelėse teritorijose kritulių kiekis minimalus, vyrauja dykumų landšaftas. Šios teritorijos užima $\frac{1}{5}$ visos sausumos. Tai

¹¹ Андрианов Б. В. Неоседлое население мира.— М., 1985.— С. 18—19.

¹² Виноградов Б. В. Преобразованная земля. Аэрокосмические исследования.— М., 1981.— С. 8—13.

didelės Šiaurės Afrikos teritorijos ir Sacharos dykuma, užimanti $\frac{1}{4}$ Afrikos kontinento, Pietų Afrikos Kalahario ir Namibo dykumos, Arabų pusiasalis Azijoje, dalis Irano, Afganistano ir Pakistano, Vidurinės Azijos lygumos, Pietų Kazachstanas (Kyzylkumo, Karakumų, Ustiarto, Betpak-Dala ir kt. dykumos), Takla-Makano, Gobio ir kt. dykumos Centrinėje Azijoje, pusė Australijos kontinento, pusdykumės ir dykumos Meksikoje, JAV pietuose ir Pietų Amerikoje.

Karštosios juostos miškų medžiotojų ir rankiotųjų ŪKT yra seniausios, iki neolito revoliucijos vyravęs drėgnuose tropikų miškuose ir karštos juostos savanose. Ilgainiui ši tipą pakeitė kiti. Karštosios juostos miškų medžiotojams ir rankiotojams daug kuo artimi pakrančių rankiotojai ir žvejai, kurie anksčiau gyveno, iš dalies ir dabar gyvena labiau sėsliai. Sezoninis judrumas iki šiol būdingas kai kurioms australų, bušmenų ir kt. grupėms, gyvenančioms karštosios juostos stepėse ir pusdykumėse. Ši ŪKT turi ir kitos negausios panašiomis sąlygomis gyvenančios grupės.

Pakaitomis sėslus ir sezoniškas judrus gyvenimo būdas senajame ir naujajame pasaulyuose buvo būdingas vidurinės ir šaltos juostos taigos ir tundros medžiotojams ir žvejams. Dabar medžioklė jiems yra veršlas. Sezoninis judrumas būtinas elnių, kailinių žvėrių medžiotojams ir žvejams. Vidurinei juostai būdingas didelis gamtinių sąlygų įvairumas: didelės lygumos, aukštikalnės, žemumos, tinkamos gyvulininkystei ir žemdirbystei. Šių sąlygų įvairovė, ypač senajame pasaulyje, veikė visuomenės raidą, sąlygojo ŪKT diferenciaciją. Tik čia plačiausiai vystėsi plūginės (ariamosios) žemdirbystės ŪKT. Dabar šiaurinėje šios juostos dalyje vyrauja gyvulininkystė, pietinėje — javų auginimas, pačioje pietinėje — išgenamoji arba klajoklinė gyvulininkystė, oazėse — laistomoji žemdirbystė.

Visus ikiindustrinius ŪKT galima skirstyti į tris pagrindines tipologines grupes, kurios skiriasi vis didėjančiu darbo našumu ir augančiu pridedamojo produkto kiekiu. Pirmajai grupei priskiriami ŪKT, kur vyraujanti ekonominė vaidmenį turi medžioklė, rankiojimas ir iš dalies žvejyba. Antrajai — kaplinė (rankinė) žemdirbystė ir gyvulininkystė, trečiajai — plūginė (ariamoji) žemdirbystė naudojant naminių gyvulių jėgą. Šie ŪKT vienokia ar kitokia forma išliko iki mūsų laikų. Kiekvienas tipas turi jam būdingus kultūros bruožus. ŪKT, kur vyrauja pasisavinamasis ūkis (karštųjų juostų medžiotojai ir rankiotojai), būdingas didelis ūkinės veiklos judrumas, negausi materialinė kultūra, archainė socialinė struktūra, nėra formalios valdžios institutų, būdingos animistinės religijos formos, vertybių sistema įtvirtina visų lygbę ir kolektyvinį darbo produktų paskirstymą. Gamtinės sąlygos riboja gamybinių jėgų vystymąsi, pridedamasis produktas nežymus ar jo iš viso nėra, todėl (išskyrus kelias išimtis) nėra ekonominių prielaidų turtinei nelygbei atsirasti.

Gamybinis ūkis galėjo atsirasti ir atsirado anksčiausiai ten, kur gamtinės ir socialinės sąlygos padarė jį būtiną. Apie šio ūkio atsiradimo

priežastis kalbėsime vėliau. Bet kokia ūkinė veikla daugiau ar mažiau keičia natūralią gamtinę aplinką. Poveikį gamtai, jo mastą lemia visuomenės gamybinės veiklos pobūdis. Jei industrinių visuomenių galimybės įsisavinti gamtos išteklius neturi aiškių ribų, tai ir griaunamasis poveikis gamtai pasiekia neribotą mastą. Todėl pravartu priminti F. Engelso žodžius: „Tačiau nesidžiaukime per daug savo laimėjimais prieš gamtą. Už kiekvieną tokį laimėjimą ji mums keršija. Kiekvienas toks laimėjimas, tiesa, pirmoje eilėje duoda tokių pasekmių, kokių mes tikėjomės, tačiau jo padariniai antroje ir trečioje eilėje esti visai kitokie, mūsų nenumatyti, dažnai niekais paverčią pirmųjų reikšmę <...> kiekviename žingsnyje faktai primena mums, kad mes toli gražu nevaldome gamtos taip, kaip kad užkariautojas valdo svetimą tautą, nevaldome jos taip, kaip kas nors esąs už gamtos ribų,—kad mes, priešingai, savo kūnu, krauju ir smegenimis priklausome jai ir esame joje, kad visas mūsų viešpatavimas gamtai yra tas, jog mes, skirtingai nuo visų kitų būtybių, mokame pažinti jos dėsnius ir teisingai juos taikyti“¹³. Kiek teisingai mokame „juos taikyti“, akivaizdžiai rodo globalinė krizė.

(Pabaiga kitame numeryje)

---

¹³ Engelsas F. Darbo vaidmuo beždžionės sužmogėjimo procese // Marksas K., Engelsas F. Rinktiniai raštai dviem tomis.— V., 1950.— T. 2.— P. 76.